

Jos kerran julistetaan, että Kristus on herätetty kuolleista, kuinka jotkut teistä voivat sanoa, ettei kuolleiden ylösnousemusta ole? Jos ei ole kuolleiden ylösnousemusta, ei Kristustakaan ole herätetty kuolleista. Mutta ellei Kristusta ole herätetty, silloin meidän julistuksemme on turhaa puhetta, turhaa myös teidän uskonne. Silloin nähdään, että olemme antaneet Jumalasta väärän todistuksen, kun olemme väittäneet hänen herättäneen Kristuksen – mitä hän siis ei ole tehnyt, jos kerran kuolleita ei herätetä. Ellei kuolleita herätetä, ei Kristustakaan ole herätetty. Mutta ellei Kristusta ole herätetty, teidän uskonne on pohjaa vailla ja te olette yhä syntienne vallassa. Ja silloin nekin, jotka ovat nukkuneet pois Kristukseen uskoen, ovat joutuneet perikatoon. Jos olemme panneet toivomme Kristukseen vain tämän elämän ajaksi, olemme sääliävimpiä kaikista ihmisistä. (1. Kor. 15: 12-19)

Kuolema, hautaus ja kalmoilla pomilointi

Ortodoksinen kirkko on Ylösnousemuksen kirkko. Tämä ilmenee erityisesti rikkaassa vainajienmuisteluperinteessämme. Sen lisäksi kirkon liturginen elämä ja siitä kumpuava kansanperinne johdattavat meidät tämän- ja tuonilmaisten rajapyykin yli, askel askeleelta rinnalla kulkien.

Kuolema

Ennen kuolemaa

Kuolemaan voi valmistautua pyytämällä papin toimittamaan sairaanvoitelun ja sairaanripityksen.

Sairaanvoitelu tulee toimittaa hyvissä ajoin. Sitä ei toimiteta kuolevalle, sillä kuolema ei ole sairaus.

Sairaanripitys voidaan toimittaa niin kauan, kuin henkilö on tajuissaan ja pystyy vastaanottamaan Pyhät Lahjat.

Kuoleman hetkellä

Kuoleman lähestyessä voidaan toimittaa erityiset kuolinhetken rukoukset.

Karjalassa kuoleva sijoitettiin makaamaan ikoninurkkaan, kasvot (ja jalat) ikoniin päin. Kuolevan jalkopäässä ei oleiltu.

Kuolevan sängyn äärellä luetaan tavallisesti evankeliumia ja psalttaria. Kuolinhetkeä kunnioitetaan hiljaisuudella. Ikkuna tai uuninpelti on voitu avata, jotta sielu pääsee vapaaksi. Peilit on saatettu peittää.

Kuoleman jälkeen

Ruumiin pesu ja pukeminen on perinteisesti ollut iäkkäiden naisten tehtävä, sillä naisten elämän synnyttäjinä on nähty olevan lähempänä kuolemaakin. Vainajan valmisteleminen liittyy paljon vanhaa tapaperinnettä. Vainajan kynnet on esimerkiksi jätetty leikkaamatta, jotta tämä pystyy kiipeämään Siionin vuorelle.

Vainajalle on puettu kuolinsovat ja hänet on asetettu arkkuun tai ruumislaverille, kasvot ikoninurkkaan päin. Ensimmäinen panihida voidaan toimittaa, kun ruumis on valmisteltu. Panihida aloittaa ruumiinvalvoijaiset.

Hautaus

Ortodoksin hautajaiset voi jakaa viiteen osaan:

1) Yönistujaiset

Kuolinhetkestä kolmantena päivänä tapahtuvaan hautaamiseen asti on vainajan vierellä valvonut joku lukien psalttaria. Vainajaa ei saanut jättää yksin, eikä vainajan vierellä saanut nukahtaa – muuten tämä saattoi ottaa nukkujan sielun matkatoverikseen. Yön valvontavuoro on ollut kunniatehtävä. Omaiset ja ystävät ovat tulleet pyytämään vainajalta anteeksi ja jättämään hyvästit. Varakkaissa surutaloissa on kestetty köyhiä. Erityisesti hautaamista edellisenä iltana on vainajan seurassa viimeisen kerran syöty ja juotu. Arkun äärellä on voitu toimittaa panihida tai parastaasi. Puolenöin paikkeilla on vieraiden tullut poistua.

Tänä päivänä ruumiinvalvojaisia vastaavat 1. ja 3. päivän panihidat.

2) Hautaansiunaaminen

Ennen ruumiinsiunaus voitiin toimittaa yönistujaisten päätteeksi kotona, mutta tänä päivänä se tapahtuu kirkossa.

Pappi ja kuoro saattavat vainajan ulkoa kirkkoon – tämä kuvaa hautasaattoa. Vainaja sijoitetaan keskelle kirkkoa, kasvot alttariin päin. Saattoväki seisoo arkun ympärillä, tuohukset kädessään. Hyvästijätössä vainajan edessä voi kumartaa, pyytäen anteeksi mitä on tätä vastaan rikkonut sanoin, teoin ja ajatuksin. Lopuksi suudellaan vainajan rinnalla olevaa ikonia ja siunataan vainaja ristinmerkillä.

Hautaansiunaamisessa rukoillaan, että Herra antaisi edesmenneelle tämän synnit anteeksi ja *antaisi tälle levon siinä viheriöivässä paikassa, josta ovat paenneet kipu, suru ja huokaukset.*

Lopuksi vainajan kasvot peitetään ja pappi asettaa hänen päälleen ristinmuotoisesti hiekkaa, lausuen: *Herran on maa ja kaikki, mitä siinä on, maanpiiri ja ne, jotka siinä asuvat.* (Ps. 24:1)

Hautaansiunaamisen liturginen väri on valkoinen, ylösnousemuksen väri.

3) Hautasaatto ja hautaanlasku

Vainajaa kannetaan jalat edellä. Jos vainaja on kotona, lähtiessä pysähdytään kynnyksen kohdalla ja kumarretaan maahan, jotta vainaja saa hyvästellä asuinsijansa. Matkalla kalmistoon on myös pysähdetty tärkeiden paikkojen kohdalla ja kumarrettu maahan, pyytäen vainajan puolesta anteeksi. Arkkua kuljetettaessa on vainajan leski tai lapsi saattanut istua arkun päällä, jalkopäässä. Vainajaa kuljetetaan verkkaisesti, kuolinsijoille ei ole kiire. Arkkua kannettaessa soitetaan kirkonkelloja, *kuolinkelloja*.

Polku kotoa kalmistoon on voitu osin päällystää käspakoilla, jotta vainaja löytää leposijoilleen. Pellavaiset rituaaliliinat ovat siivittäneet matkaa tuonilmaisiiin.

Papisto ja laulajat kulkevat arkun edellä. Mikäli kirkosta ajetaan hautuumaalle, pappi kulkee ruumisautossa tai sen edellä.

Liikenteessä ruumisauton kanssa

Jos ruumisauton nokassa oleva suomenlippu on ylhäällä, on kyydissä vainaja.

Tällöin kevytliikenne seisahtuu ja miehet paljastavat päänsä. Tuonilmaisiin siirtynyttä kristiveljeä tai -sarta kunnioitetaan tekemällä ristinmerkki ja painamalla pää. Mielessään voi lausua esim.

"Saata, Herra, lepoon nukkuneen palvelijasi sielu."

Ruumisautolle ja hautajaissaattueelle tulee antaa tietä. Vainajaa kuljettava ruumisauto ajaa aina alle nopeusrajoituksen, mutta hyviin tapoihin kuuluu, ettei autoletkan väliin mennä, eikä ruumisautoa ohiteta. (Kaksikaistaisella tiellä voi ruumisauton ohittaa rauhassa ja harkiten.)

Ruumisautolle ja hautajaissaatolle ei koskaan töötätä!

Ortodoksi haudataan itä-länsi-suuntaisesti, jalat itäpäättyyn ja kasvot itään päin. Ennen hautaanlaskua on hautaan saatettu heittää kolikko ja näin lunastaa paikka vainajan kodiksi. Saattoväki luo haudan umpeen. Haudalla toimitetaan vielä litaniat ja lauletaan Ehtooveisu tai psalmi 103 (liturgian 1. antifoni).

Kirkko suosii arkkuhautautusta. Uurnanlakun yhteydessäkin voi papin pyytää toimittamaan litaniat.

4) Muistoateria

Hautaamisen jälkeinen muistoateria on epämuodollinen tilaisuus, "surujuhla", jossa muistellaan vainajaa. Tarjolla voi olla vainajan lempiruokia, sillä tämän ajatellaan olevan läsnä. Perhe ja läheiset ottavat ruokaa ensin, sitten vasta vieraat. Perinteisesti muistoateria tulee tarjota vähintään kolmelle köyhälle.

Kreikassa muistoaterialla (*makaria*) ei tarjota lihaa eikä jälkiruokia, sillä ne katsotaan juhlaruuiksi. Lihan sijaan makarialla tarjotaan kalaa, sillä Kristuskin söi ylösnousemuksensa jälkeen ensimmäisenä kalaa. Myös alkoholijuomia tarjotaan. Ainoa makea ruoka on koliva.

Kiisselit ja kompotit ovat olleet slaavilaisten kansojen perinteisiä muisteluruokia, kolivan ohella. Karjalassa muistajaisissa tarjottiin aina karpalokiisseliä. Pappi siunasi kiisselin lausuen: *"Niin kuin kiisseli on kirkas, olkoon vainajan muisto kirkas Taivasten valtakunnassa."*

5) Kalmoilla pomilointi

40. päivän panihida on merkittävä virstanpylväs, sillä siihen asti vainajan katsotaan olevan läsnä – nousihan Kristuskin taivaaseen 40. päivänä. Tähän *kuusnedäliseen* päättyy myös omaisten suruaika. Seuraavat merkkipäivät ovat kuoleman puolivuotispäivä ja erityisesti vuosipäivä eli *vuotehiset*, joka on vainajan uusi syntymäpäivä. Kaikkina em. hetkinä voidaan toimittaa panihida tai litaniat haudalla.

Kulttuurinen omaleimaisuus on vainajienmuisteluperinteelle tyypillistä. Yhteisinä piirteinä erottuvat kuitenkin kaksi: almut ja ateriyhteys. Vainajia muistellessa on nautittu kolivaa tai makeita leipiä, maistiaisia Taivaan valtakunnan makeudesta. Vainajaa on muistettu yhteistä leipää murtaessa. Samalla on jaettu ruokaa naapureille, kalmistossa läsnäolijoille ja vähäosaisille. Hyväntekeväisyys vainajan nimissä on esirukousta, sillä lahjoitusten yhteydessä on pyydetty muistamaan vainajaa.

Vainajienmuisteluperinne

Missä vainajia muistetaan?

Vainajia muistellaan kirkossa erityisissä vainajienmuistelupalveluksissa. Lisäksi vainajien puolesta rukoillaan yhteisesti mm. jokaisessa proskomidissa, sekä hartauden ja vainajien ektenioissa.

Yksityisessä rukouksessa kotona vainajia muistetaan ilta- ja aamurukouksissa. Rukouskirjasta löytyvät mm. esirukoukset vainajien puolesta ja kanoni edesmenneen puolesta.

Vainajia muistellaan lisäksi kalmistossa ja haudoilla.

Milloin vainajia muistellaan?

Jokainen lauantai on vainajienmuistelupäivä, sillä Kristus lepäsi haudassa Suurena lauantaina. Sunnuntait sen sijaan tulisi pyhittää ylösnousemuksen juhlinnalle. Tällöin ei tavallisesti toimiteta hautaansiunaamisia eikä vainajanmuistopalveluksia. Minään päivänä ei vainajanmuistopalvelusta tule toimittaa liturgian jälkeen.

Kirkko on sijoittanut vuoden varrelle erityisiä vainajien muistelupäiviä, *Sielujen lauantaita* (karjalaksi *muistinsuovatta*).

- Dimitrin lauantai (*Dimitrin suovatta*) pyhän Dimitrioksen päivää (26.10.) edeltävänä lauantaina
- Tuomiosunnuntaita edeltävä Sielujen lauantai
- Suuren paaston toinen, kolmas ja neljäs lauantai
- Radonitsa eli Tuomaan tiistai (Tämä niin sanottu Vainajien pääsiäinen on ainoa vainajienmuistelupäivä, joka ei ole lauantaina.)
- Helluntaita edeltävä lauantai (Monissa maissa vainajia muistetaan koko helluntaiviikon.)

Yleisten vainajienmuistelupäivien lisäksi vainajia muistellaan yksityisesti: omia rakkaita edesmenneitä muistetaan välittömästi kuolinpäivänä ja lisäksi 3., 9. ja 40. päivänä kuolemasta. Erityisen tärkeää on rukoilla edesmenneen puolesta ensimmäiset kolme päivää, jolloin ennen vietettiin ruumiinvalvoajaisia. Kuolemaa seuraavien noin kuuden viikon (40 päivän) aikana edesmenneen uskotaan olevan läsnä ennen sielun siirtymistä tuonpuoleiseen. Lisäksi vainajaa muistetaan, kun kuolemasta on kulunut puoli vuotta ja tämän jälkeen aina kuoleman vuosipäivänä, joka on edesmenneen uusi syntymäpäivä.

Miten vainajia muistellaan?

Rukouksen lisäksi vainajien muisteluun kuuluvat erottamattomasti almut ja ateriyhteys. Almut eli hyväntekeväisyys ja köyhien ja vähäosaisten muistaminen eri muodoissaan ei saisi unohtua vainajienmuisteluperinteestämme. Almuilla kerätään edesmenneille *aarteita taivaaseen* (Matt. 6:20).

Ateriyhteys edesmenneiden kanssa on yhteyden vaalimista – taisteleva seurakunta ja riemuitseva seurakunta elävät rinta rinnan. Yhdessä ateriointi on myös Taivaan valtakunnan vertauskuva. Lounaalliset eli vainajien muistoateria voidaan nauttia kalmistossa, kotona tai ravintolassa. Ruokapöydässä edesmenneille voidaan kattaa tyhjä paikka ja syyttää siihen tuohus. Ruuan

tarjoaminen vainajalle kuuluu sekin asiaan. Haudalle ripotellaan muruja tai ruokaa, sekä kaadetaan juomaa. Vainajalle tarjottava ruoka voidaan kotona asettaa ikonin eteen kotialttarille ja myöhemmin nauttia itse.

Alun perin almut ja ateriyhteys toteutuivat yhdessä: Lounaalliset katettiin haudalle ja kaikki kutsuttiin jakamaan. Lounaallisten jälkeenkin pominkat eli ruokauhrit jätettiin haudalle ”vainajalle”, joka omaisten lähdettyä jakoi ne aterioimaan tulleiden köyhien kanssa. Edelleen esim. Romaniassa on tapana jakaa hautausmaalla sivullisille pieniä pussukoita, joissa on ruokaa, makeisia ja kolikoita. Pussukan päälle on kirjoitettu muisteltavan vainajan nimikirjaimet, jotta lahjan saajat muistaisivat tätä esirukouksissaan.

Näiden perinteiden elävänä pitäminen tänä päivänä ei vaadi paljon vaivannäköä. Jokainen voi vainajienmuistelupäivänä tehdä pienen lahjoituksen hyvää tarkoitukseen ja nauttia lounaalliset edesmenneiden muistoksi. Aterian jakaminen on tärkeää: ihmisseuran puuttuessa aterian voi jakaa vaikka taivaan lintujen kanssa. Lintujen ruokkiminen vainajia muistella on perinteen mukaista, sillä lintu on sielun vertauskuva ja voi kantaa ruokauhrin mukanaan tuonilmaisiiin.

Mitä muistoateriaalla syödään?

Leipä ja viini ovat Kristuksen läsnäolon vertauskuvia. Monissa perinteissä leivotaan rituaalinen vainajienmuisteluleipä, joka nautitaan kalmistossa ja jaetaan almuina. Usein leipä siunataan ennen nauttimista kaatamalla päälle ristinmuotoisesti punaviiniä. Alkoholin nauttiminen kuuluu sekin vainajienmuisteluperinteeseen ja etenkin miesvainajille on tapana kaataa kunnon ryyppy.

Leivän ja viinin lisäksi nautitaan vainajan mieliruokia ja paikallisia perinneruokia: Kreikassa syödään kalaa, sillä sitä ylösnoussut Kristuskin söi ensi töikseen. Kyyrölässä tarjottiin hautajaisissa ja muistajaisissa (eli vainajaa muistella) aina makeaa karpalokiisseliä. Pääsiäisenä lounaallisilla tarjotaan pashaa ja kulitsaa, sekä pääsiäismunia, joiden punaiset kuoret ripotellaan haudalle.

Makea ruuat kuvaavat Taivaan valtakunnan suloisuutta. Kaikissa ortodoksissa paikallisperinteissä vainajien muistelun yhteydessä syödäänkin makeaa kolivaa.

Koliva (kreikaksi κόλλυβα)

Kutia (venäjäksi кутья)

Muisteluvehnä/ -riisi

Muistelupuuro

Koliva eli muistelupuuro kuuluu ortodoksiseen vainajienmuisteluperinteeseen. Sitä voidaan valmistaa ja nauttia aina, kun muistellaan vainajia. Lisäksi sitä valmistetaan pyhien muistoksi heidän muistopäivinä.

Jo esikristillisellä ajalla kreikkalaiset uhrasivat jumalille jyvistä, pähkinöistä ja granaattimenasta tehtyä rituaalista ”puuroa”. Ruokauhrilla kiitettiin sadosta, sekä rukoiltiin jumalten suosiota eläville ja kuolleille.

Mitä koliva sisältää?

Totisesti, totisesti: jos vehnänjyvä ei putoa maahan ja kuolee, se jää vain yhdeksi jyväksi, mutta jos se kuolee, se tuottaa runsaan sadon. (Joh. 12:24)

Kolivan tärkein raaka-aine on **vehnänjyvä**, joka on voimakas ylösnousemuksen vertauskuva.

Slaavilaisessa perinteessä vehnänjyvä korvataan usein riisillä ja ohrakin on melko yleinen. Harvinaisempia ovat bulgur, hirssi ja tattari. Karjalassa kolivaa tehtiin rukiistakin.

Koliva makeutetaan yleensä **hunajalla**, joka on prosessoimaton luonnontuote. Hunaja kuvaa Jumalan lahjojen runsautta ja Taivaan valtakunnan makeutta. Sokeria ja siirappiakin käytetään.

Sekaan

- Kolivaan sekoitetaan **rusinoita** ja muista kuivahedelmiä tuomaan makeutta.
- **Pähkinöistä** tavallisimmat ovat manteli ja saksanpähkinä.
- Persiljaa ja minttua käytetään Välimeren maissa ja niiden kitkeryys muistuttaa kuolemasta, joka ”erottaa erottamatta”.
- Granaattimena on vaurauden ja hedelmällisyyden vertauskuva.
- Myös tuoreita sitruhedelmiä ja niiden kuorta käytetään.
- Erityisesti slaavit käyttävät unikonsiemeniä. Etelämmässä suositaan seesaminsiemeniä.

Mausteet

Kolivaa maustetaan mm. kanelilla, inkiväärillä, rommilla (tai muulla alkoholijuomalla), kuminalla, neilikalla, fenkolilla, aniksella ja muskottipähkinällä.

Pinnalle

Pintakerros on yleensä valkoinen ja tehdään kookoshiutaleilla tai tomusokerilla. Sen alle tulee laittaa kosteutta imevä kerros, joka voi olla keksimurua, korppujauhoa tai halvaa.

Koostumus ja tarjoilu

Kreikkalaisessa kolivassa keitetyt vehnänjyvät kuivataan kankaan päällä, jotta koostumuksesta tulee kuiva ja irtonainen. Se jaetaan yleensä paperipusseihin tai jaetaan suoraan kämmenelle syötäväksi. Romanialainen koliva on kiinteä ja tarjoillaan kakkuna. Slaavilainen koliva on useimmiten puuomainen ja lusikoitava. Koostumukseen voidaan vaikuttaa lisäämällä sekaan jauhoja (esim. vehnäjauhoja, seesaminsiemenujua tai kikhernejauhoja).

Koristelu

Koliva muotoillaan ”hautakummuksi”. Koristeena voidaan käyttää esim. pähkinöitä, kuivahedelmiä ja -marjoja. Tänä päivänä käytetään myös strösseliä, koristekarkkeja ja suklaata.

Yleisin kuvio on risti. Usein muotoillaan myös kirjaimet IC XC tai muisteltavan henkilön nimikirjaimet. Pyhiä muistellessa voidaan päälle muodostaa kuvioidulla sapluunalla pyhän kuva ja nimi.

Monesti kolivat muistuttavat taideteoksia, mutta vaatimattomuuskin kaunistaa, eikä koristelu ole lainkaan välttämätöntä.

Valmistus

Kolivan tekemiseen voi valmistautua rukoilemalla alkurukoukset tai esirukoukset vainajien puolesta. Kädet ja kasvot voi ”pestä” (eli kevyesti kostuttaa) pyhitetyllä vedellä. Kolivan valmistuksen aikanakin voi pyrkiä hiljentymään, rukoilemaan tai voi vaikka kuunnella kirkkomusiikkia. Olosuhteiden puitteissa on hyvä pyrkiä erottamaan muisteluvehnän valmistus arkisesta ruuanlaitosta.

Siunaaminen

Kolivaa siunatessa sen päälle asetetaan yleensä tuohus tai kolme.

Kolivan voi viedä kirkkoon siunattavaksi yleisinä vainajienmuistelupäivinä, hautajaisiin ja vainajienmuistopaveluksiin. Sen voi myös siunata itse kotona. Keitinveteen voi lorauttaa pyhitettyä vettä, kunhan muistaa, ettei pyhitettyä vettä saa kaataa viemäriin. Valmiin kolivan voi myös pirskotaa pyhitetyllä vedellä. Kotialttarille asettaminen ja vainajien puolesta rukoileminen pyhittää sekin kolivan, kuten myös rinstinmerkin tekeminen sen päälle. Jos kolivan valmistaa perjantaina, sen voi jättää yönseuduksi pyhittymään ikonin eteen.

Huom.

Koliva on periaatteessa paastoruoka, koska sitä syödään ympäri vuoden, myös paastoaikoina. Tämä tulee huomioida raaka-aineiden valinnassa. Tosin poikkeuksiakin on. Karjalassa saatettiin pääsiäisaikana sekoittaa kolivaan keitettyä kananmunaa. Sisilialainen pyhän Lucian koliva, *cuccia*, sisältää ricottajuustoa. Se onkin italialaisen ja bysanttilaisen ruokakulttuurin risteytyksenä syntynyt erikoisuus.

Voit valmistaa kolivaa ainakin näihin tilaisuuksiin:

- Hautaansiunaaminen, panihida, parastaasi, litaniat
- Yleiset vainajienmuistopäivät
- Läheisen kuoleman merkkipäivät
- Joka lauantai/ perjantai-ilta
- Jouluaattona riisipuuron sijaan: esim. ukrainalaisessa perinteessä jouluaaton paasto rikotaan kutialla.
- 4.12. pyhän Varvaran koliva (*burbara*)
- 13.12. pyhän Lucian koliva (*cuccia*)
- Suuren paaston ensimmäisenä perjantaina pyhä Theodoros Alokkaan muistoksi
- Omana nimipäivänä tai pyhäkön praasniekkana pyhän muistoksi

Lopuksi

Kuten lounaalliset ja muut ruokauhritkin, koliva on tarkoitettu jaettavaksi. Se jaetaan yleensä heti siunaamisen jälkeen saattoväelle ja kirkkokansalle. Koliva ei ole jälkiruoka, vaan se nautitaan ennen muita ruokia. Sen ajatellaan avittavan edesmenneen sielun pelastusta ja siirtymistä tuonpuoleiseen. Samalla se ruokkii surevien sielun ja ruumiin terveyttä, sillä se nostaa verensokerin nopeasti ja on hyvin energiapitoista.

Koliva on perinneruoka, joka on hyvin erilainen eri kulttuureissa. Perinne kuitenkin elää aina ajassa ja paikassa. Millainen olisi moderni länsimainen koliva? Voisiko se sisältää chiansiemeniä? Kotimaisia marjoja ja hedelmiä? Voisiko sen koristella syötävillä kukilla, marsipaanilla ja erilaisilla kakkukoristeilla? Entä voisiko kolivan värjätä elintarvikeväriillä? Voisiko päällä olla popkornia?

Kannattaa rohkeasti kokeilla erilaisia kolivareseptejä ja -versioita. Koliva saa olla tekijänsä näköinen.

Kerjuuleipä

Kerjuuleipä tunnetaan sekä idän, että lännen perinteissä. Roomalaiskatolisessa vainajienmuisteluperinteessä kerjuuleipä on kolivaa yleisempi. Kerjuuleipiä leivottiin ja nautittiin kerran vuodessa, katolisen kirkon Kaikkien pyhien aatosta (*All Hallow's Eve / Halloween* 31.10.) vainajienmuistopäivään (2.11.) joskus Martinpäiväänkin (11.11.) asti.

Nämä makeat leivonnaiset ovat muodostuneet eri kulttuureissa hyvin omaleimaisiksi. Niiden merkitys on sama kuin kolivankin: taivaan valtakunnan makeutta kuvaavat leipäset luovat ateriyhteyden edesmenneisiin ja niitä jaetaan almuina vainajan nimissä, jotta tämän puolesta rukoiltaisiin.

Kerjuuleipä jaettiin vähäosaisille kalmistossa käynnin yhteydessä. Mm. Britteinsaarilla ja Etelä-Amerikassa oli tapana, että köyhät kiersivät ovelta ovelle kerjäämässä leipiä ja vastalahjaksi lupasivat rukoilla vainajien puolesta.

Leivän kieltäminen kerjäläiseltä nähtiin syntinä myös vainajaa kohtaan, sillä almut annettiin nimenomaan vainajan nimissä. Uskottiin, ettei vainaja voi saada lepoa, jos omaiset osoittavat kovasydämisyttä vähäosaisia kohtaan. Keltit taas uskoivat, että henget liikkuvat Samhain-juhlan aikaan ja ovilla kiertävät kerjäläiset edustivat eräänlaisia räyhähänenkiä, joita lepyteltiin almuilla. Suomalaiseen Kekriinkin kuului kekripukki, joka uhkasi rikkoa uunin, jollei saanut kestitystä.

Halloweeniin kuuluva *karkki tai kepponen* -ilmaisu saattaa hyvin olla tätä perua: almusta kieltäytyminen on kovasydämisyttä, joka kostautuu. Nykymuotoinen Halloween on alun perin kelttiläinen perinne, joka tuli Yhdysvaltoihin irlantilaisien ja skotlantilaisten siirtolaisten mukana. Myös esim. Meksikossa ja Portugalissa on edelleen tapana, että lapset kiertävät ovelta ovelle kerjäämässä makeisia edesmenneille. Keskieuroopassa vastaava on tapana Martinpäivänä (11.11.) joka tunnetaan myös *Vanhana Halloweenina*.

Esimerkkejä paikallisista kerjuuleivistä:

- Meksikolainen "Kuolleiden leipä" (*Pan de Muerto*). Pieni vehnäkakku, jonka päälle muotoillaan luut ristiin. Leipiä leivotaan 31.10. ja viedään rakkaiden haudoille. Niitä syödään vain 31.10. – 2.11. sillä sen jälkeen niiden uskotaan pahentuvan.
- Italialaiset mantelikeksit, "Kuolleiden luut" (*Ossa dei Morti*). Sitruunalla maustetut keksit muotoillaan muistuttamaan luita. Niitä nautitaan 2.11. ja samalla muistellaan edesmenneitä läheisiä. (Sisiliassa tehdään myös kolivaa. Tämä on perua bysanttilaiselta ajalta.)
- Ecuadorilainen *T'anta wawa* on ihmishahmoinen pulla.
- Englantilaiset Sielukakkuset (*Soul Cakes*). Sielukakkuset ovat muskottipähkinällä, pippurilla inkiväärillä ja kanelilla maustettuja murokeksejä, joihin sekoitetaan rusinoita tai kuivattuja karpaloita. Niiden päälle tehdään ristikuvio, joka ilmaisee, että ne ovat almuja.
- Itävaltalainen Kaikkien pyhien pulla (*Allerheiligenstriezel*). Letitetty pullapitko kuvaa suruaikana katkaistua lettiä ja se on annettu hautausmaalla köyhille. Myös unkarilainen kuolleiden leipä on letitetty pullapitko.
- Romanianlainen muisteluleipä (*Colaci Parastas / Colaci Pomana*). Colacin päällä on risti ja ympärillä kranssi, joka kuvaa iankaikkisuutta. Colaci siunataan kaatamalla päälle ristinmuotoisesti viiniä ja nautitaan kolivan kanssa.

Sanastoa

Grobu Grobnitsa Kropu Kropnitsa	<p>Karjalainen vainajan hautamökki</p> <p>Grobu on tsasounan pienoismalli. Sillä on ollut kylmässä ilmastossa myös käytännön merkitys, sillä vainaja on voitu säilyttää grobussa roudan aikaan, kun maata ei voinut kaivaa.</p> <p>Grobussa on räppänä, jossa poltettiin lampukkaa ja johon asetettiin pominka eli ruokauhri vainajalle. Räppänä sijoitettiin mielellään vainajan kotiin päin. Räppänen kautta vainajan sielun uskottiin pääsevän vapaaksi, sielulinnun hahmossa.</p> <p>Grobot kuvastavat karjalaisortodoksista ihmiskäsitystä. Kuolleiden nähtiin olevan osa elävien elämää hyvin arkipäiväiselläkin tavalla.</p>
Hyvästijättö	<p>Vainajaa hyvästellessä häntä kunnioitetaan kumartamalla kolmesti, mieluusti maahan asti: jalkopäähän, keskelle ja kasvoihin päin.</p> <p>Vainajalta pyydetään anteeksi mitä on tätä vastaan rikottu teoin, sanoin ja ajatuksin. Lopuksi suudellaan vainajan rinnalla olevaan ikonia.</p> <p>Kuajiminen eli vainajan siunaaminen pyhällä savulla on sekin kuulunut hyvästijättöön.</p> <p>Hyvästijättö on alun perin kuulunut yönistujaisiin. Tänä päivänä se tapahtuu hautaansiunaamisen yhteydessä.</p>
Ikuinen muisto lankaikkinen muisto Ollos iäti muistettu.	<p>Ilmaisu, jolla otetaan osaa suruun. (Vastaa Monia vuosia -onnetoivotusta.)</p>
Jumalan tuntema	<p>Tuntematon vainaja Käsitteellä voidaan viitata myös syntymättömään lapseen.</p>
Kalma	<p>Kuolema</p> <p>Kalman tarttumista eläviin on vältetty monin keinoin. Yönistujaisten jälkeen on huone pesty katosta lattiaan ja puhdistettu kalma ilmasta polttamalla katajanoksia. Kaikki, mikä on koskettanut vainajaa, on poltettu kaukana talosta, myös arkunteossa syntyneet puulastut. Vainajan pesuvesi on kaadettu ulos ikoninurkan kohdalle ja astia rikottu.</p> <p>Sellaista, mitä ei ole voitu tai haluttu polttaa, on pesty ja jätetty ulos kuivumaan kuusnedälisiin saakka.</p>

	<p>Hautuumaalta palatessa ei ole katsottu taakse, ettei kalma tartu. Taloon on palattu hypäten oven edessä palavien katajanoksien savun läpi ja näin puhdistauduttu kalman hajusta.</p>
Kalmisto	<p>Hautuunmaa</p> <p>Kalmiston luonnollisin paikka on kirkon tai rukoushuoneen yhteydessä. Karjalassa kyläkalmisto, <i>vainajien metsä</i>, säilytettiin täysin luonnontilassa. Sieltä ei mitään saanut ottaa mukaansa.</p> <p>Kalmistoon astuessa ja sieltä lähtiessä tulee aina ristiä silmät eli tehdä ristinmerkki. Lähtiessä voi pysähtyä portin ulkopuolelle hetkeksi, ”jotteivat vainajat lähde saatille”.</p>
Kalmoilla pomilointi	<p>Haudoilla rukoilu Vainajien muistelu</p> <p>Monissa kulttuureissa haudan hoitaminen on tärkeä osa kalmoilla pomilointia. Ennen litaniaa hautakivi pestään ja hauta koristellaan kukkasin. Karjalassa haudat jätettiin luonnontilaan ja niille tuotiin katajanoksia, jotka kuvasivat mirhantuojaisten tuoksuvoiteita. Palmusunnuntaina haudalle tuotiin pajunoksia, pääsiäisenä punaisia pääsiäismunia tai pääsiäisartosta, helluntaina koivunoksia jne.</p> <p>Hauta suitsutettiin ja haudan vierellä kumarrettiin kolmesti: pääpuoleen, keskelle ja jalkapuoleen, minkä jälkeen tarjottiin ruokaa ensin vainajalle, sitten linnuille ja lopuksi köyhille.</p>
Kuajiminen Koatiminen	<p>Suitsuttaminen</p> <p>Pyhällä savulla siunaaminen on tärkeä osa kalmoilla pomilointia. Suitsukkeen kanssa voidaan polttaa kukkia ja yrtejä kirkosta ja kotialttarilta. (Monesti uskovat säästävät esim. Suuren lauantain kukkia ja laakerinlehtiä poltettavaksi vainajia muisteltaessa.)</p> <p>Kuajimalla siunattiin vainajan ruumis heti kuoleman jälkeen, kuljettamalla suitsutusastiaa vainajan päästä jalkoihin ja takaisin, rukouksia lukien. Joskus kaikki saattajat kuajivat vainajan yönistujaisissa.</p> <p>Myös hauta-arkku kuajittiin ennen arkkuunpanoa ja hautakuoppa ennen hautaanlaskua. Kalmoilla pomiloitaessa haudalla kuajittiin ja pominkatkin siunattiin kuajimalla, jollei pappi siunannut niitä.</p>
Kuolinhetken rukoukset	<p>Voidaan toimittaa kuoleman läheisyydessä.</p>

Kuolinkellot	<p>Kirkonkellojen surusoitto</p> <p>Kuolinkelloja soitetaan myös Suuren lauantain aamupalveluksessa, jossa toimitetaan Kristuksen hautasaatto.</p>
Kuolinsovat	<p>Juhlavaatteet, joihin vainaja puetaan arkkuun.</p> <p>Juhlavaate voi olla esim. valkoinen kastepuku, häähuku, feresi, univormu tai erikseen hautaamista varten ostettu vaateparsi. Vihitty papisto haudataan jumalanpalveluspuvussa.</p> <p>Kuolinsovat olisi hyvä valita itselleen etukäteen. Parhaat kuolinsovat ovat sellaiset, jotka päällä on vähintään kolmesti osallistunut katumukseen ja ehtoolliseen. Lähiomaisen ei tule kuolinsovia ommella tai ostaa, se viittaisi hänen toivovan omaisensa kuolemaa.</p> <p>Kuolinsovat sisältävät alusvaatteet ja kengät. (Karjalassa oli tapana ommella vainajalle arkkua varten kevyet tohvelit. Ne piti ommella yhdellä, pitkällä langalla, jota ei katkaistu lainkaan.)</p> <p>Vaatteiden lisäksi vainajalle tulee</p> <ul style="list-style-type: none"> - Katepalttina peitteeksi (Lapsivainajalle kummi lahjoittaa katepalttinan.) - Otsanauha (Suomessa harvinainen) - Kasvopeite - Kaulaan puinen risti narunyörissä - Rinnalle ikoni <p>Arkkuun voidaan myös laittaa</p> <ul style="list-style-type: none"> - Käspaikka - Päähän vihkiseppelä - Käteen vihkituohus (tai sen tynkä, jos tuohus poltetaan loppuun yönistujaisten/hautaansiunaamisen aikana) - Muuta vainajalle tärkeää. (Aikanaan vainajan mukaan saatettiin laittaa monenlaista tarpeellista tavaraa.)
Kuusnedäliset	<p>40. päivän muistajaiset</p> <p>Kuusnedäliset on tärkeä virstanpylväs, joka päättää lähiomaisten suruajan ja jonka jälkeen vainaja siirtyy lopullisesti tästä maailmasta tuonilmaisiin. Kuusnedäliset on saattanut olla maahanpanijaisten veroinen tilaisuus. On voitu toimittaa parastaasi (aattoiltana) ja liturgia (aamulla). On pomiloitu kalmistossa, syöty ja jaettu almuja, kuten hautajaisissakin.</p>
Litaniat	<p>Panihidaa lyhyempi esirukous vainajan puolesta</p> <p>Kalmistossa toimitetaan tavallisesti panihidan sijaan litaniat..</p>

Lounaalliset	<p>Vainajien muisteluateria</p> <p>Lounaalliset voidaan nauttia aina vainajien muistelun yhteydessä. Ne luovat ateriayhteyden edesmenneiden kanssa. Yhteinen leivän murtaminen on ehtoollisen ja taivaan valtakunnan vertauskuva. Pominkat eli ruokauhrit kuuluvat lounaallisiin.</p> <p>Lounaalliset on epämuodollinen tilaisuus ja voidaan nauttia kalmistossa, kotona tai vaikka ravintolassa. Tavallisesti tarjotaan vainajan lempiruokia ja paikallisia perinneruokia.</p>
Muistelukirja Sidonika	<p>Pieni vihkonen, joka sisältää esirukouksessa muisteltavien elävien ja edesmenneiden nimet</p> <p>Muistelukirjaa voi käyttää kotona yksityisen rukouksen tukena. Sen voi myös antaa kirkon alttariin, jolloin siihen kirjoitettuja nimiä muistellaan proskomidissa. Muistelukirja annetaan papille luettavaksi myös parastaasin ja panihidan yhteydessä.</p> <p>Nykyään muistelukirjan ovat lähes kokonaan korvanneet laput, joita on saatavilla kirkkoissa ja joihin kirjoitetaan erikseen elävien ja edesmenneiden nimet. Laput voi antaa <i>staarostalle</i> (isännöitsijälle) tai <i>ponomarille</i> (alttariapulaiselle).</p>
Muistinsuovatta Muistinsuavattu ven. <i>subbota</i> , lauantai	<p>Muistelulauantai Muistelusapatti Sielujen lauantai Yleinen vainajienmuistelupäivä</p> <p>Luonnollisin ajankohta vainajien muistelulle on perjantai-ilta ja lauantai. Jokainen lauantai viittaa Suureen lauantaihin, jolloin Kristus lepäsi haudassa. Radonitsaa lukuun ottamatta yleiset vainajienmuistelupäivät ovat aina lauantaisin.</p> <p>Kansanperinne kieltää pyykinpesun yleisinä vainajienmuistopäivinä.</p>
Panihida	<p>Vainajanmuistopalvelus</p> <p>Panihida voidaan toimittaa kuolinpäivänä, 3. ja 9. päivänä kuolemasta sekä 40. päivänä ja aina kuoleman vuosipäivänä. Se toimitetaan yleensä myös yleisinä vainajanmuistelupäivinä.</p> <p>Panihidaa ei tule toimittaa sunnuntaisin, ylösnousemuspäivänä, eikä liturgian jälkeen. Rakenteeltaan sen muistuttaa aamupalvelusta, ja on siten liturgiaan valmistava palvelus.</p>

<p>Parastaasi Parastasis</p>	<p>Muistovigilia Suuri panihida</p> <p>Parastaasi toimitetaan tavallisesti maahanpanijaisten tai yleisen vainajienmuistelupäivän aattona. Rakenteeltaan se on vigilian kaltainen.</p>
<p>Pominkat</p>	<p>Ruokauhrit</p> <p>Vainajan muistelun yhteydessä siunataan ruokia, jotka nautitaan vainajan muistoksi ja jaetaan almuina. Tavallisimmat pominkat ovat koliva ja kerjuuleipä, mutta pominkat voivat olla mitä vaan. Nykyään pominkat ovat usein makeisia.</p> <p>Pominkat voidaan siunata kirkossa, mutta myös suitsuttamalla ja rukoilemalla. Ne nautitaan kirkossa, kalmistossa tai kotona ja niistä jaetaan muukalaisille ja vähäosaisille. Ennen oli tapana, että pominkat jätettiin haudalle vainajaa varten. Tämä sitten jakoi ne kalmistoon kerääntyneille vähäosaisille. Ajatellaan, että vähintään kolmen ”ulkopuolisen” tulisi päästä pominkoista osalliseksi. Tästäkin syystä ruokaa usein viedään naapureille ja jaetaan linnuille. Vanhoilla hautausmailla saattaa nähdä makeisia ja leivänpaloja, joita on jätetty haudoille, portin päälle, ristin koloihin. Ne ovat pominkoja, joita ihmiset ovat jättäneet vainajille ja köyhille.</p> <p>Pominkoista on jäänyt perinne harjoittaa hyväntekeväisyyttä vainajienmuistopäivinä. Joillekin se tarkoittaa rahalahjoitusta, mutta esim. Romaniassa tehdään makeisia ja kolikoita sisältäviä pussukoita jaettavaksi muistopalveluksen yhteydessä. Lahjapussukan päälle kirjoitetaan vainajan nimikirjaimet. Almujen jakaminen on laupeudentyötä, joka on verrattavissa esirukoukseen. Se tehdään vainajan nimissä ja hänen edestään.</p> <p>Mikä tahansa lahjoitus tai laupeudentyö, joka kannetaan uhrina vainajan edestä, vastaa pominkaa. Karjalassa oli tapana, että varakkaiden hautajaisissa ja muistajaisissa paitsi kestittiin köyhiä, myös jaettiin heille rahaa. Tapana oli myös pukea joku vähävarainen vainajan vaateparteen. Edelleen luostareille tehdään lahjoituksia vainajien muistoksi. Naimattomana kuolleen nuoren naisen kapiot, etenkin käsipaikat, oli tapana lahjoittaa luostariin.</p>
<p>Pomoniekka</p>	<p>Vainaja Edesmennyt katsotaan pomoniekaksi vasta kuusnedäliten jälkeen.</p>
<p>Puuristi</p>	<p>Karjalaisortodoksisessa perinteessä ortodoksivainajan haudalla on puinen risti, johon on sidottu pellavainen tuuliliina. Puuristillä on eläville tärkeä aikaa mittaava funktio: kun risti aikanaan kaatuu, se jätetään niille sijoilleen, sillä maatuva risti on eläville merkki, ettei</p>

	<p>vainajaa tarvitse enää muistella. Tällöin vainajasta tulee <i>Jumalan tuntema</i>.</p> <p>Puuristi tulisi pystyttää vainajan jalkopäähän, jotta tämä näkee sen. Ikoni, joka on ollut vainajan rinnalla arkussa, voidaan kiinnittää puuristiin, jollei sitä haudata vainajan mukana</p> <p>.</p>
<p>Pyhäinpäivä Pyhänmiestenpäivä</p>	<p>Roomalaiskatolinen kirkko viettää <i>Kaikkien poisnukkuneiden uskovien muistopäivää</i> 2.11. Edellisenä päivänä (1.11.) vietetään <i>Kaikkien pyhien päivää</i> ja sen aattona <i>Kaikkien pyhien vigiliaa</i>. (Tämä <i>All Hallow's Eve</i> on nytemmin kaupallistettu <i>Halloweeniksi</i>.)</p> <p>Suomen evankelisluterilainen kirkko on säilyttänyt katolisen perinteen muistella poisnukkuneita loka-marraskuun vaihteessa. Suomessa Pyhäinpäivää (ent. Pyhänmiestenpäivä) vietetään 31.10. – 6.11. välisenä lauantaina. Myös Katolinen kirkko Suomessa on siirtänyt Kaikkien poisnukkuneiden uskovien muistopäivän tuolle lauantaille.</p> <p>Suomen ortodoksinen kirkko viettää Pyhäinpäivänä Karjalan valistajien yhteistä muistopäivää.</p>
<p>Radonitsa ven. ilo</p>	<p>Tuomaan tiistai Vainajien pääsiäinen Pomoniekkujen Äijäpäivä</p> <p>Suurella viikolla ei toimiteta hautaansiunaamisia eikä panihidoja. Vainajia ei myöskään muisteta yhteisessä rukouksessa.</p> <p>Pääsiäisyönä pyhä tuli viedään kirkosta haudalle, mikäli hautuunmaa on kirkon läheisyydessä. Kirkkaan viikon hautaansiunaamispalvelus on erityisen iloinen ja pidetäänkin onnellisena kuolla ja tulla haudatuksi Kirkkaalla viikolla. Vainajia ei kuitenkaan Kirkkaalla viikollakaan muistella, sillä se on ylösnousemuksen aikaa.</p> <p>Tästä syystä pääsiäisajan yleinen vainajienmuistopäivä on haluttu sijoittaa ensimmäiseen mahdolliseen päivään. Se on kuitenkin vasta Tuomaan tiistaina, sillä luostariasukkaan paastoavat maanantaisin.</p> <p>Vainajien pääsiäisenä haudoille tuodaan pääsiäisherkuja ja kolivaa. Palan pääsiäisartosta voi ripotella haudan päälle linnuille. Haudalle jätetään punainen pääsiäismuna, tai punaiset munankuoret ripotellaan haudan päälle. Haudalla lauletaan <i>Enkeli huusi armoitetulle</i> ja muita pääsiäisajan veisuja.</p>
<p>Riemuitseva seurakunta</p>	<p>Tuonilmaisiiin siirtyneet ortodoksit Riemuitseva seurakunta elää rinta rinnan <i>taistelevan seurakunnan</i> kanssa.</p>

Saattoväki	<p>Vainajan tuonilmaisiin saattajat</p> <p>Saattoväki voi osallistua johonkin tai kaikkiin näistä:</p> <ul style="list-style-type: none"> - vainajan arkkuun valmistelu - yönistujaiset - hautaansiunaaminen - hautaussaatto ja hautaanlasku - muistoateria - vainajanmuistelu <p>Saattoväki pukeutuu tummiin ja peittäviin vaatteisiin.</p>
Sielulintu	<p>Karjalassa lintu oli sielun vertauskuva ja vainajien sielujen uskottiin siirtyvän lintuihin. Sielulinnun hahmossa vainajat siirtyivät ylös tuonilmaisiin.</p> <p>Lintujen ruokkiminen on vainajia muistaessa on tärkeä perinne, sillä linnut kantavat ruokauhrit taivaaseen mukanaan.</p> <p>Kukkilintu eli sielulintu on karjalaisen käspaikan ehkä yleisin kuvio. Kristinuskon myötä sitä tuli myös Pyhän Hengen vertauskuva.</p>
Tuuliliina Itkuliina Pomoniekan käspaikka	<p>Käspaikka tai pellavaliina, joka on sidottu hautaristiin</p> <p>Haudalla itkijät ovat kuivanneet kyynelensä tuuliliinaan. Näin suru on jätetty tuulen ja sateen huuhdottavaksi. Tuuli kuivaa kyynelät ja kantaa ne Jumalan eteen. Uskottiin, että kun tuuliliina haalistuu ja hajoaa, niin surukin helpottaa.</p>
Vainajienmuistelupöytä	<p>Ortodoksisessa kirkossa on pöytä, johon voi sytyttää tuohuksen edesmenneen muistoksi. Muistelupöytä on yleensä Golgatan ristin läheisyydessä. Sen päällä on lampukka sekä vehnänjyviä, jotka kuvaavat uuden elämän alkua.</p> <p>Vainajienmuistopalvelus toimitetaan vainajienmuistopöydän äärellä.</p>
Vuotehiset	<p>Kuoleman vuosipäivä</p> <p>Vainajan uusi syntymäpäivä, jolloin vuosittain muistetaan vainajaa. Etenkin ensimmäiset vuotehiset on tärkeä merkkipäivä, jota vietetään kuten kuusnedälisiäkin.</p>
Yönistujaiset	<p>Ruumiinvalvojaiset</p> <p>Ruumiinvalvojaiset oli kolmen vuorokauden jakso ensimmäisestä panihidasta hautaamisen aattoon. Kun vainaja kuoli kotona, siellä pidettiin myös ruumiinvalvojaiset. Vainaja valmisteltiin ja läheiset</p>

	<p>tulivat hyvästelemään. Parastaasi ja ruumiinsiunauskin voitiin toimittaa kotona, jolloin vainaja vietiin kotoa suoraan kalmistoon.</p> <p>Ruumiinvalvojaiset voi tänä päivänä toimittaa ilman ruumista. Vainajaa voi käydä kylmiössä tervehtimässä ja siellä voi vainajan vierellä rukoilla ja lukea Raamattua. Ensimmäisen ja kolmannen päivän panihidan voi toimittaa kirkossa.</p>
Äänellä itkeminen	<p>Itäistä kuolemankulttuuria ovat aina johtaneet iäkkäät naiset. Naiset pesivät vainajat, hankkivat kuolinvaatteet, valvoivat ruumiin vierellä ja hoitivat haudat. Naiset myös toimivat ”itkijöinä” tai ”itkettäjinä” kuolemaan liittyvissä riiteissä, mutta muissakin siirtymäriiteissä. Ääneen itkeminen on vanhaan karjalaista kansaperinnettä ja itkijänaiset olivat yhteisössään kunnioitettuja. Itkijöillä oli shaamaaniin tai pappiin verrattava asema tuonpuoleiseen saattelijoina. Lisäksi itkettäminen edesauttoi tunteiden purkamista eron hetkellä.</p>

Kannen kuva: Kaisu Rissanen

Piirroskuva: Kirsi Vuomajoki/ Ortoboxi

Teksti: Maura Ihatsu

Pääasiallisina lähteinä käytetty

Home, Lyyli, Kuoleman vieraillessa kotona

Karjalan heimo, n:o 9–10/2017, s. 150–155.

Juurela, Tiina, Erottaa erottamatta

Joensuun yliopisto, teologian osasto 2009.

Paulaharju, Samuli, Syntymä, lapsuus ja kuolema

Werner Söderström Oy, Porvoo 1924.

Äänellä Itkijät ry

itkuvirsi.net